

Éber Márk Áron

Válasz Harcsa István felvetéseire

A vita serkenti a gondolkodást. Különösen örültem ezért annak, amikor Harcsa István a Fényes Elek Társadalomstatisztikai Egyesület (FETE) elnökeként a *Replika* szerkesztősége, valamint a Budapest Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitikai Intézet Társadalomstatisztikai Kutatóközpontja (BCE SzTI TKK) együttműködésében vitát szervezett *Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálata* című 2013-ban megvédett doktori dolgozatom nyomán felmerülő néhány kulcskérdésről 2015. június 4-ére, a Budapesti Corvinus Egyetem könyvtárának Akvárium termébe. A vita Harcsa István azon reflexiója nyomán vette kezdetét, amelynek átdolgozott változata a *Replika* előző, 92–93. számában jelent meg (Harcsa 2015). E felvetésekre és kritikai észrevételekre ott és akkor csak szóban válaszoltam. Most, az alábbiakban írásban is összegzem válaszaimat. Köszönöm megjegyzéseit, hálás vagyok vitairatáért, így ugyanis nekem is újra kellett gondolnom állításaimat, kimondott és kimondatlan előfeltevéseimet. Bízom benne, hogy az itt felmerülő dilemmák többünket is arra sarkallnak majd, hogy pontosabb és elmélyültebb válaszokat keressünk a „magyar társadalom” tagolódását firtató aktuális kérdésekre.

Doktori dolgozatomban a „magyar társadalom” szerkezetének, rétegződésének, egyenlőtlenségi viszonyainak *kutatástörténetét* vizsgáltam az 1963 és 2013 közötti ötven évre vonatkozóan (Éber 2012). Céloom a „magyar társadalom” tagolódására választ kínáló koncepciók, állítások és érvrendszerek rekonstrukciója volt. Ennek során az egyes kutatócsoportok és szerzők álláspontjának – mannheimi értelemben vett – *relacionálására* törekedtem. A tudás-szociológus módszereit segítségül hívva igyekeztem minél pontosabban rögzíteni, ki mikor mit állít, milyen kutatással, koncepcióval, eredménnyel áll elő – és ez mivel magyarázható (Mannheim 1996 [1929], 2000 [1931]).

A kutatástörténet szálainak kibogozása meglehetősen komplex módszert igényelt, számos példa látható ugyanis arra, hogy egy-egy szerző (jobbára kutatócsoport-vezető) álláspontja *megváltozik*, új társadalomképet dolgoz ki, korábbi munkáit önkritikusan újraértékeli, némiképpen más megközelítés alapján lát újra munkához, melynek eredményeként új elképzelést tesz közzé a „magyar társadalom” tagolódásáról. (Mások mellett így érthető meg, ha például Kolosi Tamás, Szelényi Iván vagy mások álláspontja – egy vagy akár több

alkalommal is – megváltozik a vizsgált évtizedek során.) Mi változik meg ilyenkor? Mivel magyarázható az egyes szerzők álláspontjának eltolódása? Úgy vélem, ezt ugyanúgy magyarázhatja a „magyar társadalom” tagolódásának (vagyis a megismerés „tárgyának”) részleges átalakulása, mint a kutató vagy a kutatócsoport vezetője (vagyis a megismerő) előfeltevéseinek, értelmezési keretének megváltozása.

Doktori dolgozatomban ezt a – Harcsa István által is idézett – feltevésemet így foglaltam össze:

A hogyan tagolódik a „magyar társadalom”? kérdésre adható válasz [...] egyszerre függ (1) a megismerendő tárgy tagoltságától, (2) a különböző helyzetű megismerők (szakmai) szocializációjától, (3) megismerési érdek(lődés)üktől és az általuk választott megismerési eljárásoktól, valamint (4) mind a tárgy, mind a megismerő folyamatos történeti formálódásától (Éber 2012: 9 – kiemelés az eredetiben).

„Értékek” és „értékrendek” – kerülendő koncepciók

Harcsa István a fenti sorokhoz fűzi hozzá, hogy – álláspontja szerint – „...a megismerő szakmai szocializációját, érdek(lődés)ét és az általa választott megismerési eljárást egyaránt meghatározza a megismerő által választott értékrend, amelyen keresztül látja és láttatja vizsgálatának tárgyát” (Harcsa 2015: 234 – kiemelés az eredetiben). A kulcsszó itt az „értékrend”, amelyet jóllehet természetesen Harcsa István meghatározónak tarthat, én a dolgozatban következetesen tartózkodtam, és a továbbiakban is tartózkodom attól, hogy „a kutatók által választott értékekkel” vagy „értékrenddel” magyarázzam álláspontjukat. Ennek több oka van.

- 1) Az értékek reflexív konstrukciók, amin azt értem, hogy nem azokat a valóságosan ható, gyakorlati alapelveket ragadják meg, amelyek szellemében ki-kí cselekszik, hanem azt fejezik ki, amit ki-kí *arról mond*, hogy milyen elvek szellemében cselekszik. Az értékek és az értékrend megvallása vagy bevallása értelmezésem szerint túlságosan is tág teret enged a valóságos cselekvési elvek eufemizálásának, racionalizálásának, azaz utólagos átértelmezésének (önkritikájának vagy felmagasztalásának).
- 2) Az értékekkel, értékrendekkel és ezek megváltozásával magyarázó értelmezés szükségképpen maga után vonna valamiféle morális megítélést is (miszerint a szakmai állásfoglalás megváltozása a kutató értékrendjének megváltozásával együtt járva esetleg korábbi önmaga „elárulását” is implikálja), amit én mindenképpen el szerettem volna és a későbbiekben is el szeretnék kerülni.
- 3) Ismeretelméleti-módszertani nehézséget is látok ebben: hogyan volna rekonstruálható 2012-ben vagy 2015-ben az, milyen értékeket vallott egy-egy kutató például 1985-ben? Ha akkor nem vallott erről, csak a retrospektív rekonstrukció lehetősége marad, ami a jelenben például egy interjú során kérné a kutatót, vallja meg egykor vallott értékeit. Ez azonban újfent túlságosan tág teret nyitna az egykori cselekvéseket vezérlő elvek eufemizálásának, racionalizálásának, azaz utólagos átértelmezésének (önkritikájának vagy felmagasztalásának).
- 4) Az értékekkel és értékrendekkel történő magyarázat nemcsak hogy nem szerencsés, mert megnyitja a teret a felesleges moralizálásnak, és nem is csak nehézkes, mert ret-

rospektív rekonstrukciót igénylő módszertani-ismeretelméleti problémákkal terhes, de nem is szükséges. *Semmi szükség* arra, hogy a megismerők (kutatók vagy kutatócsoport-vezetők) értékeinek vagy értékrendjének rekonstruálásába fogjunk. Semmi szükség arra, hogy azt feltételezzük, e kutatók saját értékrendjükkel összhangban vagy azt megsértve (ez is egy lehetőség!) írták, amit akkor leírtak. Bőven elegendő megvizsgálni, mit írtak le akkor. Álláspontjuk megváltozásának vagy változatlanságának (hiszen ez utóbbi is magyarázatra szorulhat!) elemzéséhez semmi szükség arra, hogy álláspontjaik morális aspektusát is a vizsgálat körébe vonjuk.

Harcsa István ehhez kapcsolódó megjegyzése egy újabb ismeretelméleti problémát vet fel: „...miután az erősödő értékpluralizmus korát éljük, ezért az egyes megfigyelők többféle értékrend mentén közeledhetnek a társadalom tagolódásának a megértéséhez. Ebből az is következik, hogy *egymás mellett többféle tagolódási kép is élhet, és mindegyik a maga módján releváns lehet*” (Harcsa 2015: 234 – kiemelés az eredetiben).

Végkövetkeztetésével („*egymás mellett többféle tagolódási kép is élhet*”) egyetértek, az utat azonban, amin keresztül ehhez az elképzeléshez eljut, szintén feleslegesnek, következőképpen elkerülendőnek látom. Számomra mindegy, ki milyen „értékrend mentén” jut el egy-egy társadalomképhez. Álláspontom szerint nem az értékrendje, hanem a megismerési eljárásai során általa használt fogalmi-szemléleti megkülönböztetések a fontosak – teljesen függetlenül azok értékvonatkozásától. Ez az út pedig egyszerűen nem vezet bele az értékfüggőség és az értékrelativizmus – Harcsa István (2015: 35) szerint veszélyként leselkedő – zsákutcájába, mert elemzésem nem kutatói értékeket kíván értékelni, hanem kutatói koncepciókat megérteni és magyarázni. Mannheim Károly megkülönböztetésével élve: a történeti tudásszociológiai elemzést nem fenyegeti a relativizmus (az értékek relativizálásának és káoszának) kísértete, mert az ilyen elemzés a mindenkor változó történeti-társadalmi helyzetek és álláspontok dinamikus relacionálására törekszik (Mannheim 1996 [1929]: 108–127, 2000 [1931]).

Ebből következően nem pontosan értem Harcsa István azon vitapontjait (2015: 235), amiben le kívánja szögezni, hogy „Nincs egyedüli »boldogító« értékrend”, illetve, hogy „többféle világkép élhet egymás mellett”, hiszen ezt magam sem gondolom másként. E kérdésekben nem velem van vitája. Végző következtetését is csak teljes egyetértésben tudom idézni: „Azzal önmagában nincs semmi gond, ha egyesek a fülével, mások az ormányával kívánják az elefántot leginkább jellemezni. A probléma akkor jelentkezhet, ha a kiragadott jellemzőkkel kívánják megmagyarázni az elefánt működési mechanizmusát” (Harcsa 2015: 235).

A társadalmi tagolódás megközelítésmódjáról

Doktori dolgozatom zárófejezetében¹ rendkívül röviden kijelöltem azt a gondolati irányt, amelynek követésétől a „magyar társadalom” tagolódásának jobb megértését várom. Az elemzés útjának e vázlatára vonatkozóan írja Harcsa István:

¹ Címe: Következtetések – a „magyar társadalom” tagolódásának megértése felé, első közlését lásd a *Replika* jelen számában e válasz előtt.

Ha tömören és sarkosan fogalmazunk, akkor a szerző a társadalmi tagolódással összefüggő következtetéseinek jelentős részét az elitek, ezen belül is elsősorban a politikai elit mindenkori szerepével kapcsolatosan, valamint a geopolitikai és világgazdasági folyamatok nézőpontjából fogalmazta meg. Ennek következtében a strukturális mozgásokat is alapvetően az elitek lehetséges reagálása és működése alapján értelmezi (Harcsa 2015: 236).

Minkét észrevétel helytálló. Valóban azt gondolom, hogy az eliteknek, az egyfelől egymással és éles küzdelmet folytató, másfelől egymással hosszabb-rövidebb ideig együttműködő gazdasági és politikai elitfrakcióknak valóban óriási jelentőségük volt és van arra vonatkozóan, milyen történeti utat jár be a „magyar társadalom”, s ennek következtében arra is, hogy e történeti alakulásban a „magyar társadalom” miként formálódik. Ezt a maga módján a történeti szemléletű társadalomtudomány(ok) már-már közhelyes alapösszefüggésének tekintem. Az is igaz, hogy e társadalmi-történeti alakulást a szokásos (nemzet)állami keretekre fókuszáló értelmezés helyett tágabb, globális összefüggésbe helyezendőnek gondolom. (A „magyar társadalom” ezért is szerepel nálam minden esetben idézőjelek között – lásd Éber 2012: 7–9.) Ez azt jelenti, hogy a „magyar társadalom” történeti formálódásának megértése érdekében különösen nagy figyelmet érdemelnek azok a geopolitikai és világgazdasági struktúrák, illetve folyamatok, amelyek ténylegesen kijelölik a „magyar társadalom” (és az ahhoz kapcsolódó további, valóságosnak tekintett fikciók: a „magyar politika” és a „magyar gazdaság”) történeti mozgásterét és kényszerpályáit.

Ez a szemlélet lényegileg a világrendszer-elemzésé, más néven: a történeti-kritikai geopolitikai gazdaságtané, amely hangsúlyozza, hogy a nemzetállami keretben értelmezett valóság, s maga az értelmezés e folyamata, a gyakran észrevétlenül gyakorolt „módszertani nacionalizmus” szükségképpen – egyfajta akaratlan, de összességében mégiscsak meglehetősen káros – *csőlátáshoz* vezet (Wimmer és Glick Schiller 2002). E nemzeti-állami csőlátás meghaladására a társadalomszerkezet kutatásának is szüksége van. Pontosan ezért kezdem a zárófejezetet azzal, hogy a történetileg formálódó globális struktúrák és folyamatok összefüggésébe helyezem *vissza* a „magyar társadalmat”. (Vagyis éppen oda helyezem *vissza*, ahol ténylegesen van, és ahonnan minduntalan reflektálatlanul metsszük ki fogalmainkkal.)

Társadalomtörténeti szempontok

A fenti szemléletmód kategóriáit kölcsönözve leszögezem tehát, hogy a „magyar társadalom” viszonylag stabilan félperiferikus helyzetben van, s hogy ezt a helyzetet, „[a] tökefelhalmozás, a társadalom- és gazdaságfejlődés centrumtérsegeitől való *térbeli* távolságot tévesen *időbeni* távolságként fogjuk fel, mintha térségünk pusztán »megkésétt« vagy »elmaradott« lenné” (Éber 2012: 259 – kiemelés az eredetiben). Harcsa István ehhez fűzi hozzá: „Hiányzik azonban annak kifejtése, hogy a fenti premissza mellett *még mit kellene figyelembe venni ahhoz, hogy valós képet kapjunk a társadalmi tagozódás történeti gyökereiről*” (Harcsa 2015: 236 – kiemelés az eredetiben).

- Nos, ez explicit módon egyrészt azért hiányzik, mert a zárófejezetben csak egy rövid, vázlatos iránykijelölés volt a célom, nem pedig a tényezők szisztematikus összegyűjtése.
- Másrészt azért hiányzik, mert a további tényezők jórészt a félperiferikus helyzetből következnek. A vonatkozó szakirodalommal egyetértésben a (fél)periferikus helyze-

tet olyan történetileg változó és elvileg megváltoztatható (azaz kontingens), de megléte esetén meglehetősen erős meghatározottságként értelmezem, amiből az ilyen helyzetben lévő társadalmak történeti formálódásának (reális) tendenciái, valamint e reálviszonyok megismerésének (ismeretelméleti) tendenciái egyaránt következnek. A (fél)perifériás helyzet tehát egy olyan „erős tényező”, amiből számos további tényező következik. Ilyen például az is, hogy a „magyar társadalom” szerkezetét visszatérően „kettős szerkezetűként”, „kettős társadalomként” azonosították magyar szociológusok (Éber 2011, 2012: 244–258). És ilyen tényező az is, hogy a relacionális értelemben vett *térbeli* távolságot *időbeli* távolságként fogjuk fel: a centrumtérseégektől való távolságot megkésettségnek, elmaradottságnak tekintjük.

- Harmadrészt, bár e tényezőket explicite nem fejtettem ki, a hivatkozásokban és implicit módon az okfejtésben is benne rejlenek. A világrendszer-elemzés, illetve a történeti-kritikai geopolitikai gazdaságtan fontos vonása, hogy *elveti* a modernizáció- vagy fejlődéstudelméletek azon (korai) változatainak történetiszemléletét, amelyek feltételezik, hogy
 1. a történelemnek van iránya (vagy pályája), és pedig
 2. egyetlen iránya (vagy pályája) van, amin minden nemzetállam fejlődik-modernizálódik (ez az „unilineáris fejlődéstudmodell”),
 3. ez az irány (vagy pálya) megismerhető,
 4. a modernizáció- vagy a fejlődéstudelméletek e (korai) változatai ismerik ezt az irányt (avagy pályát, másképpen: a történelem irányát, értelmét, azaz magát a jövőt),
 5. ez az irány (avagy pálya) pedig a centrumok (leggyakrabban: a Nyugat), a legfejlettebb gazdaságú térségek felé mutat.
- Dolgozatomban nem osztja ezeket az előfeltevéseket, s e tekintetben is csatlakozik a világrendszer-szemlélet, illetve a történeti-kritikai geopolitikai gazdaságtan hivatkozott munkáihoz és szerzőihez (pl. Giovanni Arrighi, Immanuel Wallerstein, Böröcz József elemzéseikhez). E dolgozat nem feltételezi, hogy az egyes nemzetállami társadalmakat olyan önmagukban álló, diszkrét egységeknek kellene (vagy akárcsak szabadna) tekinteni, amelyek unilineáris történeti pályán mozognak, s amelyek közül az egyik előrébb tart, a másik pedig – akárcsak egy vonat – megkésett módon követi. *A fenti előfeltevéseket osztó szemléletet* vetem el tehát, a világrendszer-elemzés ugyanis éppen az e feltevéseket osztó (korai) modernizáció-, illetve fejlődéstudelméletek radikális kritikájaként jött létre. Dolgozatomban tehát e kritikai hagyományhoz csatlakozom (Wallerstein 1983 [1974], 1976, 1979 [1976], 2010 [2004]; Frank 1966, 1977; Arrighi 2014 [1990]; Böröcz 2009, 2012).

S ezzel részben már meg is válaszoltam Harcsa István egy további észrevételét is: „A félbemaradt gondolat kapcsán csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy hasonlóan téves kiindulás lenne, ha tagadnánk az időbeni lemaradás tényét” (Harcsa 2015: 236). Nem azokat a *jeleléseket* tagadom, amelyeket az időbeni lemaradás tényeként szokás értelmezni, hanem azt a *szemléletet* vetem el az általam hivatkozott elemzési hagyomány nyomán, amely az időbeni elmaradottság, a megkésettség tényeként értelmezi azokat. „A megkésettség képzele tehát nem alaptalan, más kérdés, hogy mekkora a valóságalapja” (Harcsa 2015: 237). Vitatkozom:

úgy vélem, hogy igenis a megkésetttség képzetével van gond, még akkor is, ha úgy tűnik, van valóságalapja. A tények mindig értelmezett adatok, azaz meghatározott értelmezési összefüggésbe helyezett adatok. Nem az adatokat vitatom tehát, hanem azt az értelmezési keretet vagy értelmezési összefüggést, amelybe helyezve ezek az adatok az elmaradottság tényeivé válnak. Ugyanezek termékenyebben hasznosíthatók a (fél)periferikus helyzet tényeiként.

Szorosan kapcsolódik ide a „kettős függőség” Böröcz Józseftől kölcsönzött koncepciója (Böröcz 1992, 1993 [1992]). „A kettős függőség azonban nemcsak az államszocializmus időszakára volt jellemző, hanem időszakonként – változó vehemenciával – a korábbi történelmi korszakokra is” – írja Harcsa István (2015: 237) –, s erre csak azt mondhatom: igen, ez nyilvánvaló. Sem Böröcz József, sem én nem írom azt, hogy „csak az államszocializmus időszakára volt jellemző”, így nem velünk van vitája. „Már-már útfüggő működésmódnak is tekinthető e kettős beágyazódás, amely a hatalmi központoktól viszonylag távolabb eső térségek esetében nem kizárt jelenség” (Harcsa 2015: 237). Ebben szintén nincs vita köztünk.

A „finlandisation”, azaz Finnország társadalom- és politikatörténeti sikerei, 20. századi felzárkózása számomra nem mondanak ellent a kettős függőség elképzelésének és nem is cáfolják meg azt. Pedig Harcsa István (2015: 237) ezt állítja, amikor „geopolitikai kakukktójásnak” nevezi a finlandisationt. Finnország *más* történeti helyzetben volt, mint Magyarország, nem volt a Szovjetunió által megszállt ország, kettős függősége alighanem nagyobb, de természetesen nem korlátlan mozgásteret hagyott felzárkózást célzó elitjei és társadalma számára. Végső soron tehát azért egyetértünk Harcsa Istvánnal: „...ennek talán egyik legfőbb tanulsága az, hogy a geopolitikai okok miatt kettős függésben levő országok politikai elitjének mozgásteret meglehetősen korlátozott, és az már más kérdés, hogy ezt a mozgásteret mennyire képesek kihasználni” (Harcsa 2015: 237 – kiemelés az eredetiben).

Újra vitatkoznom kell azonban, amikor Harcsa István a kettős függőségből a „hármasba” történő átmenetről ír. Ha a Böröcz József alkotta értelmezési kereten belül maradunk – és én mindvégig e kereteken belül beszéltem a kettős függőségről –, akkor nincs értelme sem „hármassá” –, sem „harmadik erőközpont” beszélni, ahogyan azt Harcsa István teszi. Mint írja: „Jelenleg a nemzetközi tőke és értékláncok szinte »harmadik erőközpontként« lépnek fel, hatolnak be a nemzetgazdaságokba, és olyan mozgásfolyamatokat indukálnak, amelyek csak részben értelmezhetők a kettős függés rendszerében” (Harcsa 2015: 237 – kiemelés az eredetiben). Azért nincs értelme ennek, mert ez az állítólagos „harmadik” már eleve benne van a kettősben: a „harmadik” megegyezik az elsővel (Böröcz 1992, 1993 [1992]). Amit tehát Harcsa István mint „harmadik függőséget”, avagy „harmadik erőközpontot” felfedez, arról a vonatkozó szakirodalomban – némileg más fogalmakkal megragadva ugyanazt – már évtizedek óta szó van.

Harcsa István hangsúlyozza: „...a külső hatás ugyan az elitek szintjén a legerőteljesebb, de ez a hatás nem áll meg az eliteknél, hanem többé-kevésbé lehatol a társadalom alsóbb rétegei felé is” (Harcsa 2015: 238 – az eredetiben végig kiemelve). Ha ezt kritikának vagy vitapontnak szánja, akkor azt kell mondanom, hogy a kritika célt téveszt, ugyanis nincs közöttünk vita, én magam sem állítottam mást. Ennyiben valószínűleg az sem meglepő, hogy következtetéseivel is egyetérttek: miszerint (1) a kettős függőség nem új jelenség a magyar társadalomtörténetben, (2) ennek hatása nem korlátozódik az elitekre, (3) minden kettős függőségben lévő társadalom elitjei hasonló helyzetben vannak, (4) a kettős függőség ma is érezteti hatását és fogja a belátható jövőben is. Ezek az állítások némileg más hangsúlyokkal Böröcz József munkáinak azon állításait ismétlik meg, amelyeket dolgozatom is oszt.

Harcza István Ulrich Beck 1983-as tanulmányának (*Túl renden és osztályon?*), valamint 1986-os könyvének (*Kockázat-társadalom*) állításaival folytatja (Beck 1997 [1983], 2000 [1986]). Hiányolja Beck téziseivel kapcsolatban az állásfoglalásomat, holott az egyfelől nem volt tárgya a dolgozatomnak, másfelől részben – implicit módon – állást foglaltam azokban a kérdésekben, amikben ezt megtehettem. (Éppen a jelen *Replika*-számban olvasható zárófejezetben.) Hangsúlyoztam, hogy Beck mindenekelőtt a nyugatnémet társadalomról, az egykori NSZK-ról beszél, távolabbról a nyugati, a nyugat-európai társadalomfejlődés eredményének tekinti, hogy szerinte ott a nyolcvanas évekre „a valóság búcsút mondott az osztálytársadalmi rétegződési modellekben gondolkodó egyenlőtlenségkutatásnak” (Beck 1997 [1983]: 425). Dolgozatomban a „magyar társadalom” mint egy félperifériás társadalom tagolódásának megértéséhez vezető utakat keresem, így nem feltétlenül kell állást foglaltam abban a tekintetben, hogy a nyugatnémet vagy a nyugat-európai centrum társadalmi átmertek-e ezen a változáson vagy sem (és ha igen, vagy ha nem, milyen mértékben). Rögzítem, hogy Beck ezt állítja. Mint ahogyan azt is rögzítem, hogy Beck szerint az átalakulás eredményeképpen „viszonylag állandóak maradtak a társadalmi egyenlőtlenség[ek] elosztási viszonyai, miközben az emberek életfeltételei ezzel egy időben drasztikus mértékben megváltoztak” (Beck 1997 [1983]: 420 – kiemelés az eredetiben). Ez a szintek eltolódásának tétele, aminek eredményeképpen Beck szerint Nyugat-Németországban (tágabban: a Nyugaton) a nyolcvanas évekre már túl vannak renden és osztályon.

Harcza István ehhez teszi hozzá: „Beck és sok más teoretikus – a társadalom tagolódását illetően – szinte kizárólagos magyarázó erőit tulajdonítja a hierarchikus struktúráknak, és elhanyagolja a horizontális jellegűeket” (Harcza 2015: 239). Furcsa, hogy Harcza István pont Becknek címzi ezt a kritikát, éppen Beck az ugyanis, akinek e munkái nyomán új lendületet kapott a horizontális struktúrák vizsgálata, s aki úttörője volt azon állásponttal szembeni küzdelemnek, amely álláspontot Harcza István éppen neki tulajdonítja (vö. Berger 2008a, 2008b). Úgy látom, Harcza István több ponton is félreérti Beck mondanivalóját, például itt is: „Eme megközelítésből egyenesen következik, hogy az »osztálytársadalmi rétegződési modell« ab ovo hierarchikus, ami már meg is alapozza a vizsgálódás fő irányát, nevezetesen azt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek bemutatásával lényegében megragadhatjuk a társadalom lényegi tagolódását” (Harcza 2015: 239).

Beck interpretációinak pontatlanságain túl Harcza Istvánnak abban természetesen igaza van – hiszen szintén szakmai evidenciáról van szó –, hogy az osztályszerkezet, az egyes osztályok, sőt az osztály fogalma is történeti képződmény, következésképpen valamennyi igen változékony. Felrója a szakmának az osztály fogalmának „rendezetlen” használatát, amit ugyanakkor pont az magyaráz, hogy a különféle kutatók nem ugyanazt az osztályszerkezetet (társadalmat) vizsgálják, nem azonos időpontban, az osztályszerkezet elemzésének eszközei is változékonyak, az elemzők személye és álláspontja is változékony. Mindezt figyelembe véve, úgy vélem, az lenne a meglepetés, ha „rendezett” lenne az osztály fogalmának használata. Ha a megismerendő tárgyak, a tárgyakat vizsgáló megismerők és a megismerés eszközei is történeti termékek, azaz változékonyak, mégis mitől lenne a tudásunk „rendezett”?

Mindez természetesen kapcsolódik a „társadalmi látásvizonyok romlásának” Angelusz Róbert által megfogalmazott állításához, ahol a „romlás” természetesen nem értékelést, nem morális állásfoglalást jelent. A „romlás” itt a társadalmi viszonyok áttekintésének nehezebbé

válását, a mérés és a mérhetőség fokozódó problémáit, a társadalmi nagycsoportok határainak elmosódását, a percepció társadalmi torzulásait, előítéleteket, téves oktatájdönításonkat, attribúciós hibákat jelent. Társadalomoptikai problémákat (Angelusz 1996, 1997, 2000). Harcsa István által is idézett megállapításomban Angelusz Róbert e megfigyeléseivel kapcsolódó, amikor ezt írta:

A „magyar társadalom” osztálytagolódásának „láthatósága” korlátozott: az osztályok itt sem „önmagukért való” osztályok, határai és kategorizálásuk javarészt kutatói konstrukciókon alapul; az erőforrás-megoszlás (másképpen: a „tőkeviszonyok”), ill. a (munkaerő-)piaci pozíció mindazonáltal rendkívül releváns, „objektív” tényezők. A „magyar társadalom” tagolódásáról is elmondható, hogy elsősorban identitáscsoportjai „láthatók”. Olyan kulturális, fogyasztási, ill. életstíluscsoportok („miliók”, illetve „szubkulturák”), etnikai és nemzeti, vallási, valamint politikai-ideológiai identitáscsoportok, amelyek szimbolikus határokkal, saját nyelvvel és praxissal különböztetik el, illetve tartják fenn magukat. E csoportok integráltsága már nem kutatói konstrukció eredménye (többek logikai-statisztikai aggregátumoknál), formálódásukban nagy szerepe van e határok és csoportjelvények (inter)szubjektív fel- és elismerésének. Az e csoportokra jellemző identitás- és státushomofília azonban nem mond ellent az erőforrás-eloszlás polarizációjának, a „Máté-hatásnak” (Éber 2012: 270).

A hosszabb idézet oka, hogy úgy látom, Harcsa István félreértette mondandómat, amikor valamiféle vagy-vagyilag szembeállításaként értelmezte soraimat: „a »vagy-vagy«-ok helyett az »is-is«-ek gondolatilag termékenyebb terepet nyújtanak a tagozódás bonyolultságának a megértéséhez” (Harcsa 2015: 244). Úgy látom, itt is valamilyen félreértésről lehet szó. Az állításom itt lényegében az, hogy míg az osztályszerkezet látásvizsgálatai angeluszi értelemben viszonylag rosszak, sőt talán romlottak is az elmúlt évtizedekben (azaz: nem, vagy csak nehezen látjuk az osztályokat), addig az osztályszerkezet hatása nagyon is erős, jórészt azonban identitáscsoportok formájában válik láthatóvá. Az osztályszerkezet viszonylagos láthatatlansága ellenére ráerősít az identitáscsoportok láthatóságára. Az osztálykülönbségek így nagymértékben stíluskülönbségként, ízlésbeli különbségként, nyelvi, fogyasztási különbségként, életforma-különbségként jelennek meg. Nem volna véletlen, ha ez az állítás ismerősen csengene. Lényegében Pierre Bourdieu *La distinction* című (1982 [1979]) főművének egyik központi állítását vonatkoztattam itt a hazai viszonyokra. Azt próbáltam vele hangsúlyozni, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, a társadalom polarizációja és a különösen releváns erőforrások (Peter M. Blau-i értelemben vett) „konzolidációjának” tendenciája nemcsak hogy nem mond ellent az identitás- és státushomofília szabályszerűségének,² de kifejezetten egybeesik vele (Angelusz 2000; Angelusz–Tardos 2003, 2006). Vagyis pontosan azt állítom, amit Harcsa István megfontolásra a figyelemembe ajánl (Harcsa 2015: 244).

Mi áll a jóléti rendszerek felszámolása mögött? – radikalizálódás versus fenntarthatóság? – kérdezi Harcsa István (2015: 245–246), majd maga a jóléti rendszer fenntarthatatlansága mellett teszi le a voksát főleg Gøsta Esping-Andersen nyomán. Meglepő a felvetése (radikalizálódás vagy fenntarthatóság), mert itt éppen ő kínál vagy-vagyilag magyarázatot. Nos, az én állításaim nem cáfolják, hogy szaktudósok (pl. Esping-Andersen) és politikai döntéshozók (pl. Margaret Thatcher) a jóléti rendszereket fenntarthatatlannak minősítették (az utób-

2 Eszerint a hasonló nézetű, érdeklődésű, identitású, státusú egyének szívesebben tartózkodnak egymás társaságában, nagyobb eséllyel lesznek egymás kedvelt interakciós partnerei s alakul ki közöttük barátság, szerelem, házasság – röviden: a hasonló hasonlóknak öröme.

biak gyakran támaszkodtak az előbbiekre, ahogyan pl. Tony Blair is hivatkozott Anthony Giddensre). Magyaráznak ez azonban kevés.

A jóléti rendszerek lebontásának okai ennél messzebbre vezetnek. Erre már a dolgozatomban is csak röviden utaltam, ez alkalommal csak a kulcsszavak felsorolására szorítkozom. A „radikalizálódás” dolgozatomban valaminek a radikalizálódásaként, konkrétan a kapitalizmus radikalizálódásaként jelent meg. Vagyis a „globalizáció” névvel jelölt jelenségegyüttes néhány összefüggésére utaltam, amelynek áttörését a piacok felszabadítását a zászlajára tűző gazdaságpolitikai irányzat indította el a hetvenes-nyolcvanas években.

- Ez az állam társadalmi és gazdasági szerepvállalásának csökkentését (deregulációt és privatizációt),
- a piacok liberalizációját, köztük a pénzpiacok felszabadítását (finanszírozást),
- a munkaerőpiac rugalmasabbá tételét (flexibilizációt),
- a tőke adóterheinek több lépcsőben történő csökkentését, illetve az adóparadicsomokba menekített pénzek közteherviselés alóli kivonását (adóoptimalizálást és *offshore*-struktúrák előnyben részesítését),
- a (fél)perifériális térségek piacainak megnyitását (kereskedelmi liberalizációt),
- a félig elavult technológiájú termelési kapacitások kiszervezését (*outsourcing*),
- valamint más olyan folyamatokat jelentett, amelyek eredménye a korábbi bevételeitől részint megfosztott államok (jelen esetben a centrumgazdaságokban található jóléti államok) finanszírozásának fenntarthatatlanságára hivatkozó szakértői és politikusi megállapítások voltak.

E tekintetben a végeredményt (a fenntarthatatlanság szakértői és politikusi megállapítását) okként kiemelni meglehetősen rövidre zárt magyarázat lenne. Ezt a magyarázatot pedig én nem fogadom el.

Hivatkozott irodalom

- Angelusz Róbert (1996): *Optikai csalódások*. Budapest: Pesti Szalon.
- Angelusz Róbert (1997): Előszó. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 5–8.
- Angelusz Róbert (2000): *A láthatóság görbe tükrői*. Budapest: Új Mandátum.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2003): A konszolidáció/interszekció fogalom pár perspektívái a szociológiában. *Szociológiai Szemle* 13(4): 3–19.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: Napvilág: 227–252.
- Arrighi, Giovanni (2014 [1990]): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* (103): 159–192.
- Beck, Ulrich (1997 [1983]): Túl osztályon és renden? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Berger Viktor (2008a): A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. *Századvég* (49): 51–93.
- Berger Viktor (2008b): Életstílus- és miliő kutatások a német szociológiában. A hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika* (64–65): 115–130.

- Bourdieu, Pierre (1982 [1979]): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle* 2(3): 3–20.
- Böröcz József (1993 [1992]): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása. A magyar eset. *Eszmélet* (18–19): 74–88.
- Böröcz, József (2009): *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London – New York: Routledge.
- Böröcz, József (2012): Notes on the Geopolitical Economy of Post-State Socialism. In *Socialism Vanquished, Socialism Challenged. Eastern Europe and China, 1989–2009*. Nina Bandelj és Dorothy J. Solinger (szerk.). Oxford: Oxford University Press: 103–124.
- Éber Márk Áron (2011): Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle* 21(3): 4–22.
- Éber Márk Áron (2012): *Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatahoz*. (Doktori értekezés.) Budapest: ELTE TáTK.
- Frank, Andre Gunder (1966): The Development of Underdevelopment. *Monthly Review* 67(9): 17–31.
- Frank, Andre Gunder (1977): Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. *Review (Fernand Braudel Center)* 1(1): 91–140.
- Harcza István (2015): Úton „egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: *Megkülönböztetett különbségek* című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika* (92–93): 233–247.
- Mannheim Károly (1996 [1929]): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Mannheim Károly (2000 [1931]): Tudásszociológia. In uő *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 299–343.
- Wallerstein, Immanuel (1983 [1974]): *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században*. Budapest: Gondolat.
- Wallerstein, Immanuel (1976): A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology* 27(3): 343–352.
- Wallerstein, Immanuel (1979 [1976]): Modernization. Requiescat in Pace. In uő *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 132–137.
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Wimmer, Andreas és Nina Glick Schiller (2002): Methodological Nationalism and Beyond. Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks* 2(4): 301–334.